

Розділ 1
**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ
СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ
ТА СОЦІАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ
В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ КРИЗ**

УДК 159.9:316.356.2

Н. М. Бамбурак

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІМ'Ї**

Досліджено життєвий цикл сім'ї, котрий засвідчує, що в моменти нормативних стресів задіюються ранні моделі її функціонування, відбувається механізм регресії, який призводить до зупинки у її розвитку. Доведено, що такі ситуації потребують зовнішнього втручання у сім'ю фахівців, які здатні допомогти подолати труднощі перехідних періодів циклу, а це, своєю чергою, обумовлює застосування методологічних орієнтирів дослідження сім'ї, а саме: структури сімейних ролей, сімейних підсистем (правил, міфів, цінностей).

Ключові слова: сім'я; сімейні ролі, сімейні правила, сімейні стереотипи, сімейні міфи, сімейні цінності, сімейні стабілізатори.

Постановка проблеми. Сім'я є адептом генетично-біологічних основ здоров'я, звичок, потреб людини, зокрема у молодшого покоління сприяє вибору професії, розвитку духовних та моральних цінностей. Окрім того, в сім'ї особистість уперше стикається з розподілом праці, формами господарської діяльності, тому сімейний життєустрій здатен визначати успішність соціалізації та самореалізації молодого покоління, яке в майбутньому сприятиме творенню самого суспільства.

Водночас сім'я як соціальна інституція ніколи не є статичною, вона реагує на зміни соціального довкілля та переживає власні етапи становлення і життєдіяльності. Зазвичай розвиток сімейної групи науковці описують через поняття життєвого циклу. Адже при проживанні сім'єю кожної її стадії виникають закономірні кризи розвитку. На відміну від ситуативних, стреси, котрі пов'язані з кризами розвитку, в літературі визначаються як «нормативні». Такі періоди характери-

зуються появою в сім'ї нових потреб та виробленням схем їх задоволення. Дослідження життєвого циклу сім'ї показали, що в моменти нормативних стресів задіюються ранні моделі функціонування, відбувається механізм «регресії», що призводить до зупинки у її розвитку, а в подальшому з'являються додаткові стресори, які виникають як наслідки дисфункціонального копінга – неможливості подолання первинних стресорів, що породжує нові ускладнення (безсонні ночі, почуття самотності, тривогу за майбутнє дітей, які залишилися без повноцінної батьківської опіки), котрі провокують ще більшу низку негативних процесів когнітивної оцінки ситуації, емоцій та копінг-відповідей. Тому такі ситуації потребують зовнішнього втручання у сім'ю фахівців, які здатні допомогти подолати труднощі перехідних періодів циклу, а це, своєю чергою, спричинює зацентрування на методологічних орієнтирах дослідження сім'ї.

Стан дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження стали: базові наукові концепти соціологів Л. Стоуна, Н. Смелзера, Н. Соловійова, А. Харчева, С. Голода про розвиток соціальної інституції сім'ї та її призначення; методологічні концепції системного підходу Л. фон Берталанфі й О. Богданова, які дозволяють виокремити низку методологічних орієнтирів функціонування сім'ї. Окрім того, дослідження В. Дружиніна, Е. Ейдемільера, В. Юстіцкіс, Р. Кеттелла, А. Тавіта, М. Мацковскі, Т. Гурко, Г. Васильченко, Ю. Решетняка реалізують теоретико-прикладний аспект обґрунтування кризових періодів у функціонуванні сім'ї, котрі об'єктивно порушують її життєдіяльність і суб'єктивно сприймаються як складні та такі, які не можуть бути вирішені самостійно.

Мета статті – обґрунтувати теоретико-методологічні аспекти дослідження функціонування сім'ї.

Виклад основних положень. Визначальним моментом у розвитку науки про сім'ю є вчення про складну систему. Системний підхід до родини означає, що в ній усе діє взаємопов'язано, що вона функціонує як єдине ціле – суцільний біологічний та психологічний організм. При цьому їй притаманні такі системні ознаки: 1) система завжди як ціле більша, аніж сума всіх її частин; 2) будь-які причини, які втручаються в систему, впливають на кожен її окремий елемент; 3) спотворення або зміна в одній частині відображаються на зміні інших її частин, а відтак системи загалом. Тому під час розгляду будь-якого конкретного питання, що стосується сім'ї, завжди потрібно враховувати, як ця ситуація впливає на всі інші сторони її життя [1; 3].

Сім'я як біологічна система прагне до збереження встановлених зв'язків між її елементами, а також спонукає їх до еволюції. Тому

в родині, як системі, завжди формується певна структура, котра зберігається через ефект обміну енергією та речовинами в нерівнозначних умовах; завдяки цьому коливанню і внутрішні, і зовнішні чинники перетворюють її змістово в інноваційну структуру. Вона є відкритою системою, елементи якої взаємодіють між собою, а також і з зовнішніми структурами (освітніми інституціями, виробництвом, церквою, засобами масової інформації, державою тощо), спричинюючи на неї як позитивний, так і негативний вплив.

Таким чином, щоб ідентифікувати причини порушення функціонування сімей та надати їм кваліфіковану допомогу, треба розглядати проблеми життєдіяльності сім'ї через спектр її функціональних параметрів. Зокрема, надважливого значення надано методологічній течії структурного функціоналізму, яка детально вивчає складові елементи досліджуваного явища та їхній вплив на функціонування всієї системи. Структура сім'ї – це передусім чисельний склад її членів, а також низка гендерно-рольових взаємовідносин у ній [8].

Структуру сім'ї можна представити як топографію – квазіпросторовий зріз сімейного життя [11]. Під час аналізу функціонування сім'ї виокремлюють такі характеристики, як зв'язок та ієрархія. Перша визначає психологічну дистанцію між членами родини. Якщо вона доволі незначна, тоді спостерігається симбіоз, якщо ж навпаки, дуже велика, – роз'єднаність, що може спричинити дисфункції у родині. Свої функції сім'я як система виконує за допомогою низки механізмів: структури сімейних ролей; сімейних підсистем (до них належать сімейні правила, стереотипи, міфи, цінності, стабілізатори).

Структура сімейних ролей зrealізовує послідовність дій кожного учасника сім'ї [4]. Роль – це шаблонна очікувана типова поведінка особистості. Тому індивід у сімейному житті зазвичай засвоює і виконує декілька ролей, які утворюють, відповідно до термінології Р. Мертона, «рольовий набір» [9]. Т. Парсонс вважає, що кожному роль можна охарактеризувати за п'ятьма основними ознаками:

- емоційна (кожна роль вимагає певного емоційного супроводу, одна стриманості, інша – цілковитої розкутості);
- спосіб отримання (одні ролі притаманні особистості органічно, від народження, інші набуваються, виборюються нею);
- масштаб (деякі ролі сформульовані й строго обмежені, а інші нечіткі та розмиті);
- ступінь формалізації (рольова дія виконується відповідно до жорстко встановлених правил і приписів, інша є довільною);
- характер і скерованість мотивів (орієнтація на власне задоволення, або ж виконання заради інших) [6; 9].

Рольова поведінка пов'язана з феноменами норм і санкцій. Норми визначаються соціумом, вони традиційні та інертні, за їхнім виконанням чітко слідує суспільство, в разі їх порушення задіюється багатогранна система санкцій, примушуючи виконувати роль за чітко визначеними правилами або ж усуваючи особу від виконання відповідної ролі. Відтак, порушення виконання рольових обов'язків призводить до сімейних конфліктів та негараздів.

За умов нормального функціонування сім'ї структура сімейних ролей цілісна, динамічна і має альтернативний характер. Однак інколи сімейні ролі є патологічними, спричинюючи психотравмуючий вплив на членів сім'ї [12].

Сімейні підсистеми є локальними, диференційованими сукупностями сімейних ролей, які дають змогу сім'ї вибірково виконувати певні функції та забезпечувати її життєдіяльність [2; 4]. Кожен із учасників родини може бути задіяним одразу в кількох підсистемах – батьківській, подружній, дитячій, жіночій, чоловічій тощо.

Окрім того, кожна система має свої кордони, які й визначають її структуру й динаміку функціонування, а саме: зовнішні забезпечують формування в сім'ї ідентичності, внутрішні – структурування її психологічного простору. Відповідно вони можуть бути жорсткими, розмитими і проникливими.

Якщо зовнішні кордони жорсткі (сім'я живе дуже замкнуто), то у родичів нерідко виникає страх перед навколишнім світом, не формуються навички спілкування з іншими людьми. Зрештою внутрішні кордони між підсистемами стають розмитими. За таких умов недостатньо сформовані чіткі межі між окремими підсистемами не лише гальмують розвиток родини і дорослішання її учасників, а й сприяють створенню коаліції (об'єднань родичів), у якій допускається наявність триангуляції – використання третьої особи для вирішення конфлікту між двома іншими учасниками сім'ї. Якщо зовнішні кордони розмиті, то сім'я часто стає схожою на «прохідний двір», куди будь-якої миті можуть втрутитися сторонні особи, що, своєю чергою, спричинює жорсткіші відносини між підсистемами у самій сім'ї з метою її збереження [2]. У нормальних, здорових сім'ях кордони між підсистемами чітко окреслені й доступні.

До підсистем входять сімейні правила, які є основою будови сімейного життя. Правила створюють орієнтир реальності й надають особистості та сім'ї загалом стійкості. Вони чітко окреслюють права і обов'язки кожного учасника родини. Інколи через дефіцит правил виникають образи і конфлікти. Правила обумовлюють всі сторони сімейного життя – розподіл ролей, функцій, місця в ієрархії, заборони,

розпорядок дня, дозволяють членам сім'ї відкрито висловлювати свої думки і почуття, тобто зреалізують сімейну ідеологію.

Для збереження гомеостазу (однієї з важливих характеристик системи) наявність та функціонування сімейних правил обов'язкові. Їх зміна – хворобливий момент для всіх родичів. Якщо хтось із членів сім'ї чи будь-хто інший (гість, учитель) порушить правило, то може стати небажаною персоною і навіть ворогом родини. Нечіткість правил і норм, їх суперечливість, неузгодженість сприяють зростанню тривоги, ведуть до нестійкості особистості і сім'ї. Сімейні правила взаємопов'язані та назагал становлять систему сімейних взаємин – стандарти взаємодії.

Стандарти (стереотипи) взаємодії – це сформовані стійкі способи поведінки учасників родини, їхні вчинки й вербальні висловлювання, які доволі часто повторюються. Домінуючим аспектом у цьому є певне емоційне ставлення до кожного у родині: тривога, обвинувачення, роздратування, прийняття, відчуження, захоплення, страждання, презирство та ін. При цьому стандарти поведінки одного з учасників сім'ї часто тісно взаємопов'язані зі стандартами іншого. У сім'ї відбувається чимало повторюваних подій, і кожна з них є певним символом для всіх її учасників. Послідовність стандартів взаємодії має форму кола. Всі стандарти взаємодії можна розглядати як сімейні комунікації, які включають в себе певні повідомлення, тобто мають певний сенс для членів сім'ї. Комунікація виокремлює низку етапів, котрі забезпечують процес обміну інформацією між близькими: 1) вибір її змісту, 2) її кодування, 3) передача, 4) декодування, 5) певний вид сенсорного наповнення [5].

Повідомлення можуть бути однорівневими і багаторівневими. У безпосередньому спілкуванні між людьми вони завжди дворівневі – вербальні та невербальні. Окрім того, можуть бути конгруентними, якщо їхній зміст передається по двох каналах та збігається. Стандарти взаємодії охоплюють значну кількість видів поведінки в сім'ї і є традиційними та інертними у зміні. За деякими з них можна ідентифікувати генезу порушень психічного та соматичного здоров'я, в такому випадку вони вважаються патогенними стандартами взаємодії. Численні наукові дослідження засвідчують, що коли у стилі емоційного спілкування в сім'ї домінують негативні емоції, постійна критика, приниження гідності, залякування партнера – це призводить до зниження самооцінки та самоповаги, зростання внутрішньої напруги, тривожності, агресії, що може спричинити невротичні і психосоматичні розлади.

Сімейні міфи – це складне сімейне знання, яке формується на основі неусвідомлюваного взаємного контракту (угоди) між близьки-

ми. Синонімом сімейного міфу є такі поняття: «образ сім'ї», «образ Ми», «ввірування», «переконання», «сімейне кредо», «узгоджені очікування», «наївна сімейна психологія» [7; 8]. «Образ сім'ї» є частиною сімейної самосвідомості, саме він забезпечує регулювання у ній вчинково-поведінкових патернів.

«Образ сім'ї» можна про класифікувати як адекватний і неадекватний. Якщо позиції учасників родини узгоджені, диференційовані та динамічні – це відображається в адекватному понятті «Ми» і забезпечує регуляцію життя сім'ї як цілого, а також всіх її підсистем (відображається позитивно на стилі подружніх та дитячо-батьківських відносин, характері і правилах індивідуальної та групової поведінки). Неадекватний образ «Ми» має форму сімейного міфу. Його завдання полягає у приховуванні від свідомості інформації про сім'ю і кожного її учасника. Відтак сімейні міфи можна трактувати як своєрідні захисні механізми для підтримки єдності у ній [12]. Сімейний міф охоплює узгоджені селективні ідеалізовані уявлення про характер взаємин у сім'ї, які маскують родинні конфлікти, міру незадоволення потреб і створюють оприлюднений публічний образ сім'ї.

У роботі М. С. Палаццолі зі співавторами «Парадокс і контрпарадокс», яка вважається однією з найбільш цитованих книг з системної сімейної психотерапії, детально проаналізовано типові сімейні міфи, такі як «Ми – дружна сім'я», «Ми – сім'я героїв», «Ми – рятувальники». Досліджено, що сімейні міфи формуються приблизно впродовж трьох поколінь функціонування сім'ї, тому потреба їх у використанні зростає. Так, образ «Ми – дружна сім'я» потрібен у важких і небезпечних умовах. Члени сім'ї вірять, що вони можуть вижити лише разом, що в їхній єдності – сила. Проте такий міф стає перепоною, коли об'єднання вже не актуальне. Так, народ чи нація, які пережили геноцид, вважають, що вижити можна лише разом, тому міф про дружну сім'ю, за таких обставин, набирає популярності. Але в країнах, де війни довго не було, його важливість поступово сходить нанівець, адже для наступних поколінь цей міф може бути перешкодою у розвитку нуклеарної сім'ї [7]. Отож сімейні міфи заактуалізуються під час серйозних соціальних змін, або в ситуації сімейних дисфункцій.

Сімейні цінності – це ідеал, створений сімейною свідомістю, котрий відкрито схвалюється, культивується та є компонентом психологічної структури особистості кожного члена сім'ї, як джерело мотивації його поведінки, вчинків (бути освіченим і культурним, соціально успішним, матеріально забезпеченим тощо).

Однак будь-яка цінність, виражена надмірно або не підкріплена фізичними та психологічними можливостями членів сім'ї, як правило,

призводить до ризику порушення їх психічного і соматичного здоров'я, оскільки вже неможливо відповідати особливим стандартам життя і діяльності. Ілюстрацією слугує, наприклад, вимога отримати вищу освіту від підлітка із затримкою психічного розвитку, бо ж така сімейна традиція, або ж очікування значного доходу від молодого людини, яка отримала професію бібліотекаря і щойно втілює її на практиці.

Загальні заняття і захоплення – один із найпотужніших стабілізаторів сім'ї. Батьків об'єднує турбота про дітей, професійні інтереси. Всіх членів сім'ї пов'язує спільний відпочинок, відвідування театру, перегляд кінофільмів і телепередач, захоплення музикою тощо.

Сім'ю також стабілізують емоційні відносини, найперше, високі почуття: любові та прихильності. Водночас сліпа любов матері до дитини або надмірна прихильність дорослої доньки до батьків неминуче призведе до дисфункцій на рівні особистості та сім'ї. Ще один приклад сімейного стабілізатора – це подружні зради. Тут можна простежити два типові стереотипи взаємодії: 1) зрада як з'ясування відносин, скандали, примирення, або 2) образа, жадоба помсти, тимчасове внутрішнє примирення з кривдником (до наступного разу). В першому випадку наявність шлюбу дає змогу чоловікові не одружуватися з коханкою, щоб не руйнувати родину. А можливість «попустувати на стороні» робить його подружні стосунки стабільними. У другому випадку таємні епізодичні зради дають жінці шанс отримати більш високу самооцінку та увагу, яких не можна знайти у чоловіка, і тим самим йому помститися («я вважаю, що він це заслужив») [10].

Одним із найбільш важливих стабілізаторів сім'ї, з позицій сімейної психотерапії, виступають хвороби її членів, коли сім'я об'єднується у боротьбі з інвалідністю дитини або з психічним розладом у матері. Однак нерідко соматичні розлади і поведінкові порушення у члена родини є прямим наслідком того, що він належить до дисфункціональної сімейної системи. Незалежно від видозміни зовнішніх і трансформації внутрішніх умов, вона вперто намагається зберегти звичні стандарти взаємодії між складовими своїх підсистемами та іншими підсистемами.

В результаті така родина може блокувати актуальні потреби найслабшого члена (найчастіше дитини чи підлітка). І тоді у нього виникає певне захворювання (соматичне, психосоматичне, психічне) або поведінкове відхилення.

Висновки. Отже, складні життєві ситуації впливають на сім'ю та спотворюють різні сфери її життєдіяльності, а саме спричиняють порушення у виконанні нею функціонально-рольових зобов'язань. Такі труднощі неминуче впливають на благополуччя учасників

сім'ї, нівелюючи задоволення власних потреб, зумовлюючи ситуацію внутрішньої напруги та дискомфорту, слугуючи джерелом соматичних, нервово-психічних й поведінкових розладів, а відтак спотворюють і гальмують розвиток особистості.

Отож, щоб надати такій дисфункціональній сім'ї кваліфіковану психологічну та психотерапевтичну допомогу, необхідно виокремити її методологічні функціональні орієнтири: структуру сімейних ролей; сімейних підсистем (сімейні правила, стереотипи, міфи, цінності, стабілізатори).

Перспектива досліджень полягає у подальшому аналізі комплексу психотерапевтичних методів і прийомів, які спрямовані на надання кваліфікованої допомоги клієнту в сім'ї і за допомогою сім'ї, а також на забезпечення сутнісної оптимізації сімейних взаємин.

1. Браун Дж. Теория и практика семейной психотерапии / Дж. Браун, Д. Кристенсен. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.

2. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс / А. Я. Варга, Т. С. Дабкина. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.

3. Дружинин В. Н. Психология семьи: 3-е изд. / В. Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2006. – 176 с.

4. Минухин С. Техники семейной терапии / С. Минухин, Ч. Фишман. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 304 с.

5. Олифирович Н. И. Психология семейных кризисов / Н. И. Олифирович, Т. А. Зинкевич-Куземкина, Т. Ф. Велента. – СПб.: Речь, 2006. – 360 с.

6. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: учебное пособие для студ. / Э. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Э. В. Зирянова. – М.: Академия, 2002. – 192 с.

7. Сельвини-Палаццоли М. Парадокс и контрпарадокс: Новая модель терапии семьи, вовлеченной в шизофреническое взаимодействие / М. Сельвини-Палаццоли, Л. Босколо, Дж. Чеккин, Дж. Прата. – М.: Когито-Центр, 2002. – 204 с.

8. Скиннер Р. Семья и как в ней уцелеть / Р. Скиннер, Д. Клииз. – М.: Независимая фирма «Класс», 1995. – 272 с.

9. Соціологія: підручник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pidruchniki.com/1584072015715/sotsiologiya/sotsiologiya>

10. Типи сім'ї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uastudent.com/tyru-simi/>

11. Шерман Р. Структурированные техники семейной терапии. Руководство / Р. Шерман, Н. Фредман [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.koob.ru/sherman_robert/strukturirovannie_tehniki_terapii_sherman

12. Эйдемиллер Э. Психология и психотерапия семьи / Э. Эйдемиллер. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 672 с.

Бамбурак Н. М. Теоретико-методологические ориентиры исследования функционирования семьи

Исследовано жизненный цикл семьи, который свидетельствует, что в моменты нормативных стрессов задействуются ранние модели ее функционирования, происходит механизм регрессии, приводящий к остановке в ее развитии. Доказано, что такие ситуации требуют внешнего вмешательства в семью специалистов, которые способны помочь преодолеть трудности переходных периодов цикла, а это, в свою очередь, обусловливает применение методологических ориентиров исследования семьи, а именно: структуры семейных ролей, семейных подсистем (правил, мифов, ценностей).

Ключевые слова: семья; семейные роли, семейные правила, семейные стереотипы, семейные мифы, семейные ценности, семейные стабилизаторы.

Bamburak N. M. Theoretical and methodological orientations of family functioning research

The family as a biological system seeks to preserve the established relations between its elements, and encourages them to evolution. So the family, as the system always formed a definite structure, which persists because of the effect the exchange of energy and matter in unequal conditions, thus fluctuations, both internal and external factors, content and convert it into a new structure (new money). It is an open system whose elements interact with each other and with external organizations (educational institutions, manufacturing, church, media, government), causing it both positive and negative effects.

The study of family life cycle showed that in moments of stress of non-utilized earlier models of its functioning, is the mechanism of regression, leading to a halt in its development. Therefore, these situations require external intervention into the family of specialists who can help to overcome the difficulties of transition cycle. Defining causes disruption of families and providing them with expert assistance should be considered because of their range of functional options. In particular, especially important is the current methodological structural functionalism, which details the components of the phenomenon and its impact on the functioning of the system. Family structure – is above all the strength of its members, a number of gender roles and relationships in it.

Family structure can be represented as topography – quasi dimensional slice of family life. In the analysis of family functioning accents the following characteristics: connection hierarchy. The first defines the psychological distance between family members. If it is quite small, then there is a symbiosis, or, conversely, very large – fragmentation that can cause dysfunction in the family. His family functions the system performs with a number of methodological landmarks: the structure of family roles; family subsystems (family here include: rules, stereotypes, myths, values).

Key words: family; family roles, family rules, family patterns, family myths, family values, family stabilizers.

Стаття надійшла 28 квітня 2016 р.